

A. VALECKIENĖ

ĮVARDŽIUOTINIŲ BŪDVARDŽIŲ KILMĖ

001. Įvardžiuotiniai būdvardžiai yra specifinės baltų ir slavų kalbų formos, todėl jų kilme labai domimasi ir ieškoma analogų kitose ide. kalbose. Tačiau iki šiol nėra vieningos nuomonės nei dėl šių formų susidarymo pamato, nei dėl jų pirminės reikšmės. Tebesiginčijama dėl įvardžio **jo-*, su kuriuo šios formos sudarytos, prigimties. Šiems klausimams pasvarstyti ir skiriamas šis straipsnis¹.

002. Dėl įvardžiuotinių būdvardžių kilmės yra dvi pagrindinės nuomonės. Pagal vieną iš jų – įvardžiuotiniai būdvardžiai susidarė kaip determinacijos reiškekėjai, ir įvardis, prisijungęs prie būdvardžio, yra anaforinis. Taigi baltų ir slavų įvardžiuotiniai būdvardžiai pagal kilmę ir reikšmę atitinka germanų, romanų ir kitų ide. kalbų žymimuosius artikelius, išsirutuliojusius iš parodomųjų įvardžių ir turinčius determinacinę (apibrėžiamąją) funkciją, plg. vok. *der, die, das*, angl. *the* < **so*/**to*, pranc. *le, la* < lot. *ille, illa* ir kt. (Miklosichas F., Leskienas A., Vondrakas W., Hirtas H., pastaraisiais dešimtmečiais – Jakubinskis L. P., Kuznecovas P. S., Kurzas J., Marešas F., Safarewiczius J., Kuryłowiczius J., Vraciu A. ir kt.). Kaip žinoma, žymimieji artikeliai minėtose kalbose pradėjo formuotis palyginti vėlai, jau išsiskyrus ide. kalboms į atskirus dialektus². Taigi pagal determinacinę teoriją įvardžiuotiniai būdvardžiai būtų baltų bei slavų inovacija – specialus darinys determinacijai žymėti.

Determinacinė teorija kritikuojama dėl to, kad ji neatitinka faktinės baltų ir slavų kalbų įvardžiuotinių formų vartosenos. Daugelio tyrinėtojų jau seniai pastebėta, kad įvardžiuotinės formos, ypač baltų kalbose, dažnai vartojamos, kai nėra apibrėžtumo, o tik pabrėžiamas daiktas ar ypatybė. Ir čia – antroji nuomonė, kad įvardžiuotinės formos susidarė dėl emfazės – žymimojo daikto ar pastovios ypatybės pabrėžimo (Hermannas E., Fraenkelis E., Arumaa P., Wissemannas H., Gäteris A., remdamiesi lietuvių bei latvių kalbų medžiaga; Istrina E., Seliščevas A. M., remdamiesi sen. rusų bei sen. slavų kalbų medžiaga). Abejojant determinacine įvardžiuotinių formų kilmės teorija ir įvardis **jo-* daugelio mokslininkų laikomas

¹ Šis straipsnis buvo skaitytas Tarptautinėje baltistų konferencijoje 1985 m.

² Жг. Сравнительная грамматика германских языков. М., 1963. Т. 3. С. 325.

iš kilmės ne anaforiniu, bet reliatyviniu kaip indoiranėnų kalbose, kur *-*io*- kamienas turi reliatyvinę reikšmę (Delbrückas B., Hermannas E., Spechtas F., Meillet A., Schwyzer E., Fraenkelius E., Endzelīns J., Zinkevičius Z. ir kt.).

Emfatinės kilmės teorijos silpnoji vieta yra ta, kad pagal ją nėra aiškus pats įvardžiuotinių formų susidarymo pamatas.

003. Ieškant įvardžiuotinių formų paralelių kitose ide. kalbose jau seniai daugelio tyrinėtojų yra atkreiptas dėmesys į tai, kad baltų ir slavų įvardžiuotiniai būdvardžiai pagal sudaromąsias dalis atitinka indoiranėnų bei graikų konstrukcijas su tuo pačiu įvardžiu *-*io*-, pvz.: s. ind. *vīśve marūto yé sahāśaḥ* „visi Marutai kurie galingiausi“, gr. *τευκρος ὄς ἄριστος* „Teukras kuris geriausias“.

Delbrückas B., Brugmannas K., vieni iš pirmųjų nurodę minėtas konstrukcijas su įvardžiu *-*io*- s. indų ir Avestos kalboje, manė jas esant reliatyvinius sakinius³. Tik vėliau tyrinėtojai priėjo prie išvados, kad tai nėra reliatyviniai sakiniai, o nominalinės grupės⁴.

Ypač svarbūs šio klausimo sprendimui Benvenisto E. ir Gondos J. darbai, kur lyginant indoiranėnų, graikų ir kitų indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbų medžiagą įtikinamai parodoma, kad tokios nominalinės grupės su įvardžiu *-*io*- yra palyginti nepriklausomos ir senesnės už reliatyvinius sakinius⁵. Benvenistas E. įvardį *-*io*- minimosiose konstrukcijose vadina „determinatyvu“, arba „sintaksiniu artikeliu“. Tuo lyg ir suponuojama šio įvardžio determinacinė funkcija. Tačiau Benvenistas E. negretina įvardžio *-*io*- su tikraisiais žymimaisiais artikeliais ir smulkiau jo reikšmės neaptaria. Įvardžio *-*io*- reikšmė smulkiau apibūdinta Gondos J. darbuose. Gonda J. nurodo, kad įvardis *-*io*- minimosiose konstrukcijose (taip pat ir baltų bei slavų įvardžiuotiniuose būdvardžiuose) turėjo iš prigimties izoliuojamąją, išskyrimo, pabrėžiamąją funkciją. Jis vadina šį įvardį „frazės įjungėju“ (includer). Panašiai šį įvardį minimosiose konstrukcijose apibūdina Balázsas J.⁶, laikydamas jį „situatoriumi“, papildomai, pabrėžtinai nurodančiu bei identifikuojančiu anksčiau minėtą daiktą.

004. Kad Gonda J. yra arčiausiai tiesos, mūsų supratimu, rodo ir lietuvių kalbos medžiaga. Lietuvių, taip pat latvių kalboje yra išlikusių (užsikonservavusių liaudies dainose) su įvardžiuotiniais būdvardžiais konstrukcijų, identiškų minėtosioms indoiranėnų bei graikų konstrukcijoms su įvardžiu *-*io*-, pvz.: liet. *Lakštin-*

³ Delbrück B. *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*. Strassburg, 1990, t. 3. S. 303 tt.; Brugmann K. *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. — Strassburg, 1904. S. 659.

⁴ Porzig W. *Die Hypotaxe im Rigveda* // IF, 1923, Bd. 41. S. 214, 289 tt.

⁵ Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. М., 1974. С. 238; Gonda J. *The Original Character of the Indo-European Relative Pronoun *io*-*. // *Lingua*. 1954. Vol. 4. P. 18, 22.

⁶ Balázs J. *Funktionswerte der Pronominalität*. Budapest, 1973. S. 73.

galė paukštelė tai tavo mergelė, jos sparneliai, jos eiklieji, tai baltos rankelės; Sliūkso kaselės, sliūkso geltonosios; latv. *Māmiņ, mana mīlīga, tev mīlīga valodiņa*. Skirtingai nuo dabartinėje kalboje vartojamų įvardžiuotinių būdvardžių, šiose konstrukcijose įvardžiuotinės formos turi ne atributinę, bet substantyvinę poziciją. Šias konstrukcijas galima perfrazuoti taip: *Jos sparneliai, jos eiklieji* ⇒ **jos sparneliai, jos eiklūs kurie (tie)*. Pagal formų sintaksinius santykius šios konstrukcijos visiškai atitinka indoiranėnų konstrukcijas tipo: s. ind. *sā rātri pāritakmyā yā* „ta naktis klajojanti kuri (ta)“. Šiuo atveju net ir žodžių tvarka tapati (apie tai žr. 007). Šiose konstrukcijose įvardis **iō-* (lietuvių kalboje kartu su būdvardžiu), eidamas postpozicijoje po daiktavardžio, atlieka apozicijos funkciją⁷, t. y. pakartotinai nurodo (įvardis) bei naujai apibūdina, modifikuoja (būdvardis) žymimąjį daiktą, išreikštą pažymimuoju daiktavardžiu. Norima pasakyti: „būtent tie, eiklūs (sparneliai)“, „būtent tos, geltonos (kaselės)“. Tačiau daiktas nedeterminuojamas, t. y. neapibrėžiamas kaip žinomas ar jau minėtas. Net ir būdvardžio reiškiamą ypatybę čia nėra išskiriamoji, o tik būdinga žymimajam daiktui. Tokia įvardžio **iō-* funkcija šiose konstrukcijose visiškai atitinka Gondos J. minėtąją „includer“, Balázso – „situatoriaus“ funkciją. Mes siūlytume ją vadinti „identifikacine“ funkcija, o patį įvardį – „identifikatoriumi“.

005. Nuo seniausių laikų ide. kalbose buvo vartojamos tokios konstrukcijos su įvairiais įvardžiais – santykiniais, parodomaisiais, neapibrėžiamaisiais, kurie su būdvardžiu arba vieni eidami daiktavardžio pozicijoje ir būdami su juo suderinti turėjo apozicijos funkciją – pakartotinai nurodė žymimąjį daiktą jį pabrėždami, išskirdami, identifikuodami.

Be įvardžio **iō-*, lygiai tokiose pat vardažodinėse konstrukcijose tokia pat funkcija buvo vartojamas atskirose ide. kalbose kitas santykinis įvardis **kuo/ *kui*, plg.: lot. *qui (qui patres qui conscripti* „kurie tėvai (senatoriai) kurie išrinktieji“), het. *kuiš* (šallayaškan DINGIR^{MES} – aš kuiš šalliš „(iš) didžiųjų dievų kuris didysis“)⁸. Tokio pat tipo konstrukcijų su įvardžiu *kuris, -i* yra lietuvių senuosiuose raštuose, pvz.: *nusiuntė tičiomis iop žmones kurius didžiausius ir mokičiausius* (MP II^b)⁹; *Jissái vž mus afiérą kurią brągėusią turėi* (DP 432). (Lenkiš-

⁷ Žr. Porzig W. Op. cit. P. 214, 289–291, 297, 300; Wackernagel J., Debrunner A. Altindische Grammatik, Göttingen, 1930, Bd. 3, T. 2, S. 556; Бенвенист Э. Op. cit. С. 227, 231.

⁸ Daugiau pavyzdžių žr. Бенвенист Э. Указ. соч. С. 236 сл.; Иванов Вяч. Вс. Сравнительно-исторический анализ категории определенности – неопределенности в славянских, балтийских и древнебалканских языках в свете индоевропеистики и ностратики // Категория определенности – неопределенности в славянских и балканских языках. М., 1979. С. 38 л.

⁹ Žr. Specht F. Die Flexion der n-Stämme im Baltisch-Slavischen und Verwandtes // K Z. 1932, Nr. 59. S. 272.

kame originale vietoj pastarojo sakinio vardažodinės konstrukcijos reliatyvinis sakiny: *On zá nas ofiárował ofiárę ktorą nadrozzszą miał WP 706*)¹⁰.

Lietuvių kalboje taip pat žinomos atitinkamos konstrukcijos su tos pačios kilmėsrieveiksmiu *kur* (nesuderintas modelis), pvz.: *Surink kur didesnes* (bulbas), *o mažesnes palik* (Skapiškis); *Važiavo moterys, vyrai kur seni jau* (LKT 166). Daiktas čia neapibrėžiamas, tik išskiriamas.

Lietuvių kalbos tarmių užrašymuose randama atitinkamų senoviškų konstrukcijų su įvardžiu *jis, ji* < **i*, kuris iš kilmės yra parodomasis, pvz.: *O tas vilkas nepavierydamas bėga jisai žiūrėt* (LB 257); *O karvės, kai šilta, tai jos sugula* (LKT 188); *Tiktai vienas tavo mielas tai jis jaunas tykiai joja* (BalčDD 52).

Atitinkamos konstrukcijos vartojamos ir su parodomuoju įvardžiu *tas, ta*, pvz.: *O blusos, kiek tos neleisdavo miegoti!* (Klykoliai). Pagal aktualiąją skaidą daiktavardis čia tema, o įvardis su pabrėžiamąja, „identifikacine“ funkcija – rema. Atitinkamai vartojami dabartinėje lietuvių kalboje ir tam tikri neapibrėžiamieji įvardžiai – *pats, -i, visas, -a, vienas, -a, kitas, -a*, pvz.: *Paskutiniai žodžiai meisteriui pačiam atrodo kaip tolimas aidas* (P. Cvirka).

Tokios konstrukcijos su atitinkamais įvardžiais randamos ir kitose ide. kalbose. Daug tokio tipo konstrukcijų iš įvairių kalbų duoda Balázsas J. (Op. cit.).

Įvardžių funkcija nurodytosiose konstrukcijose yra susijusi ne su determinacine (apibrėžiamąja), o su bendrąja nurodomąja (referentine) įvardžio funkcija (visi įvardžiai nurodo daiktus, bet ne visi juos apibrėžia).

006. Nagrinėtosios konstrukcijos neabejotinai rodo įvardžiuotinių būdvardžių susidarymo pamatą. Kaip ir kiti čia minėti įvardžiai, taip ir įvardis **io-* (kartu su būdvardžiu) eidamas po daiktavardžio tapačioje jam pozicijoje, t. y. turėdamas substantivo (apozicijos) funkciją, pakartotinai nurodė tą patį žymimąjį daiktą jį pabrėždamas, išskirdamas, identifikuodamas. Taigi nėra abejonės, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai yra išsirutulioję iš sintaksinių konstrukcijų, savo sintaksine bei semantine (gilumine) struktūra tapačių indoiranėnų bei graikų minėtosioms konstrukcijoms su tuo pačiu įvardžiu **io-* ir tuo būdu savo šaknimis siekia ide. senovę. Įvardis **io-* minėtosiuose konstrukcijose nebuvo nei grynas reliatyvinis (koreliacinis), nei tikrasis anaforinis (apibrėžiamasis – žinomo daikto nurodymas); jis turėjo iš prigimties pabrėžiamąją, pakartotino nurodymo – „identifikacinę“ funkciją, ir šią funkciją lėmė būtent jo minėtoji sintaksinė pozicija.

007. Kyla klausimas, kodėl įvardžiuotiniai būdvardžiai, turėdami šaknis žiloje senovėje, susidarė tik baltų ir slavų kalbose, o kitose kalbose, kaip indoiranėnų, graikų, atitinkamos formos nebuvo sudarytos. Reikia pasakyti, kad prielaidos

¹⁰ Plg. Valeckienė A. Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas // Literatūra ir kalba V.; 1957. T. 2 P. 164.

susidaryti tokioms formoms buvo visose minėtosiuose kalbose, tačiau tam reikėjo tam tikrų sąlygų. Lemiamą reikšmę įvardžiuotinėms formoms susidaryti iš minėtųjų konstrukcijų baltų bei slavų kalbose turėjo tai, kad čia įvardis **jo-* virto enklitiku. Lietuvių nurodytose konstrukcijose įvardis **jo-* paprastai ėjo po būdvardžio, kartu ir po daiktavardžio, modelis SAP (substantivum, adjektivum, pronomen: *jos sparneliai, jos eiklieji* ⇒ **jos sparneliai, jos eiklūs kurie (tie)*, išimtis: senųjų raštų *neiokaltoiā* KN 258, *ne iam turincziam* BP II 241). Todėl prisijungus įvardžiui kaip enklitikui prie būdvardžio ir galėjo susidaryti naujos morfologinės formos. Tuo tarpu indoiranėnų atitinkamose konstrukcijose, kur įvardis paprastai ėjo po daiktavardžio, bet prieš būdvardį (modelis SPA: *vísve marúto yé sahásah*; išimtis: *sá rátrī páritakmyā yā*), tokioms formoms susidaryti nebuvo sąlygų. Be abejo, čia turėjo reikšmės ir kitos aplinkybės.

008. Baltų (ir slavų) įvardžiuotinių būdvardžių susidarymas buvo ilgas procesas¹¹. Šie būdvardžiai, kaip morfologinės formos, galėjo pradėti formotis dar baltų ir slavų priešistorėje, skylant ide. pagrindui į atskirus dialektus, arba jau išsiskyrus baltams ir slavams į atskiras kalbų grupes. Kad įvardžiuotinės formos jau buvo bendrabaltų epochoje, rodo prūsų kalba, kur šios formos užfiksuotos, pvz.: *Tīt peifai Moifes en pirmannien laifken* III 101, 7; *Sis kelkis æst stæ neuwenen Testamenten* II 13, 18¹².

009. Įvardžiui **jo-* virtus enklitiku ir prisišliejus prie būdvardžio, įvardžiuotinių būdvardžių funkcija pasidarė priklausoma ir nuo jo leksinės reikšmės bei ryšio su pažymimuoju žodžiu. Tik tokie įvardžiuotiniai būdvardžiai, kurie žymi išskiriamąją daikto ypatybę, ilgainiui išrutuliojo lietuvių kalboje determinacinę funkciją (žinomo daikto apibrėžimas) ir su paprastaisiais dabartinėje lietuvių kalboje sudaro apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategoriją¹³. Pats apibrėžtumas įvardžiuotiniais būdvardžiais nėra nei griežtas, nei nuoseklus, nes jis realizuojamas ne vien įvardžiuotine forma, bet padedant kontekstui. Apibrėžtumą silpnina neutralizacijos atvejai. Įvardžiuotiniai būdvardžiai vartojami ir tada, kai daiktas išskiriamas būdvardžio leksine reikšme, o įvardžiuotinė dalelė tik pabrėžia tą išskyrimą, pvz.: *Tylioji kiaulė* (būtent tyli, kuri tyli) *giliau šaknį knisa* (pat.). Įvardžiuotiniai būdvardžiai, žymintys ne išskiriamąją, bet pastovią, būdingą ypatybę, iki šiai dienai turi išlaikę pabrėžiamąją („identifikacinę“) funkciją (pvz.: *skaidrioji Dubysa, rūstusis patėvis*,

¹¹ Žr. Zinkevičius Z. Dėl įvardžiuotinių būdvardžių raidos // LKK. 1978. Nr. 18. P. 100.

¹² Žr. Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1981. T. 2. P. 196. P. 90.

¹³ Žr. Valeckienė A. Apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorija ir pirminė įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė // LKK. 1986. Nr. 25. P. 168–189.

kaitrioji ugnelė)¹⁴. Tarp apibrėžiamosios (determinacinės) ir pabrėžiamosios įvardžiuotinių būdvardžių reikšmės lietuvių kalboje griežtos ribos nėra, ir jos gali būti viena iš kitos išsirutuliojusios. Be to, jų vartojimas priklauso nuo konteksto.

Taigi determinacinė įvardžiuotinių būdvardžių funkcija nėra prigimtinė, ji išsirutuliojo vėliau ir tik tam tikruose sintaksiniuose junginiuose veikiant atitinkamam kontekstui.

010. Pietinėse lietuvių kalbos tarmėse, ypač vakarinių dzūkų, rytų ir vidurio aukštaičių pietinėse dalyse, įvardžiuotinių būdvardžių vartoseną pabrėžiamąja reikšme tikriausiai yra ne nauja, o archaizmas: šiose tarmėse įvardžiuotiniai būdvardžiai neišrutuliojo apibrėžiamosios funkcijos. Pastarąją reikšmę čia gavo kitos būdvardžių formos – mažybinės, galūnės *-is*, *-ė* vediniai (pvz.,: *Kur mano aštrulis* (= aštrusis) *peilis?* Rudamina).

Skaitvardžių ir įvardžių įvardžiuotinės formos taip pat neišrutuliojo nuoseklios apibrėžiamosios funkcijos ir lietuvių kalboje liko pabrėžiamojo pobūdžio.

THE ORIGIN OF THE DEFINITE ADJECTIVES

Summary

The author concludes that the definite adjectives in Baltic and Slavic have evolved from syntactical constructions, identical to the constructions with the same pronoun **iō-* in Old Indo-Iranian and Greek. Hence these adjectives have roots in the Indo-European period. The original function of the pronoun **iō-* (with the adjective) was to emphasize, to refer once again, to identify the same object, the way the noun does. The function of the definiteness of these forms is secondary and has developed under the influence of context. In Lithuanian Southern dialects the use of the emphasizing definite adjectives might have been archaic. The forms of numerals and pronouns did not develop the function of definiteness either. They have preserved this emphatic character up to now.

¹⁴ Pabrėžiamoji įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė nėra visai reta ar sustabarėjusi. Pvz., A. Vienuolio raštuose vartojama įvardžiuotinių būdvardžių apibrėžiamąja funkcija 54%, pabrėžiamąja – 46% (t. y. beveik per pusę), o S. Nėries (kadangi poezija) – apibrėžiamąja funkcija 24%, pabrėžiamąja – 76% (didelė pabrėžiamosios reikšmės persvara).